

Eesti NSV TA Teadusliku Raamatukogu erihoiu osakonna arhiivkogu tegevusest 1974–1989

Anne Valmas

Arhiivkogu loomine

1970-ndate aastate alguseks oli eri asutustes, nagu Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, Julgeolekukomitee ja ENSV Välisministeerium, kogunenud nii ohtralt pagulaskirjandust, et selle hoidmine kujunes tülikaks. Kapid olid pungil täis ja tõenäoliselt keskkomitee osakonnajuhataja Juhan Kaspar Jürna peas hakkas keerlema mõte selle üleandmisest raamatukogule. Akadeemik Arno Kõörna ja Teaduste Akadeemia Raamatukogu direktori Felix Kauba läbirääkimiste tulemusena keskkomiteega jõuti otsusele, et raamatud antakse üle TA Raamatukogule, kus moodustatakse selle tarvis kinnine osakond. Teise versiooni järgi pärines idee pagulaskirjanduse kogu loomiseks Felix Kaubalt, sest raamatukogusse oli aja jooksul kogunenud riikli jagu pagulasautorite raamatuid, peamiselt ilukirjandust, mis olid nähtavasti raamatukogusse suunatud seepärast, et olid saadetud TA töötajatele. Siit sündiski mõte, et miks ei võiks olla see kirjandus raamatukogus, nagu kõik muugi. Nii tekkis ka võimalus raamatute paremaks säilitamiseks.¹

Oma osa mängis arvatavasti seegi, et raamatukogu asus otse keskkomiteehoone vastas ja kirjanduse kättesaadavus oli edaspidi lihtne. Ettekirjutused hoiutingimuste kohta tulid Moskvast – ruumid pidid olema rauduste taga ja signalisatsiooni all ning aknad trellitatud, hoiuruum pidi olema lugemisaalist eraldatud. Trelle akende ees õnnestus

siiski vältida, sest ruum paiknes kolmandal korrusel.

29. augustil 1972 toimus EKP Keskkomitee büroo istung, mille protokollis märgitakse: „Luua ENSV TA raamatukogu erifondi juurde eriline suletud fond nii ühe kui ka kahe piirangumärgiga tähistatud eestikeelsete emigrantlike väljaannete säilitamiseks.”²

EKP Keskkomitee otsus 18. septembrist 1972 näebki ette nõukogudevaenuliku kirjanduse säilitamiseks luua toonase Eesti NSV Teaduste Akadeemia Raamatukogu juurde kinnine fond, nn. arhiivkogu, mis sai raamatukogu erihoiu osakonna³ üheks sektoriks. Erihoiu osakonna arhiivkogu sektor alustas säilinud dokumentide järgi tegevust 1. jaanuaril 1973 ja samal ajal asus peabibliograafia sektoris tööle ka Andrus Roolaht. Esimesed raamatud kanti inventariraamatusse sisse siiski alles 21. märtsil 1974. Kuigi tegemist oli raamatukogu struktuuriüksusega, ei kajastunud sektori töö üheski raamatukogu aruandes. Sektor oli tavalugejatele suletud ja ka raamatukogu töötajad ei teadnud arhiivkogu tegemistest midagi, samuti ei kajastanud raamatukogu kataloogid seal olevat kirjandust.

Raamatukogu remont 2009. aastal tõi tagasihoidlikust nurgatagusest ootamatult päevavalgele arhiivkogu dokumendid, osaliselt õiendeid, mitmesuguste juhendmaterjalide mustandeid jm. Nende põhjal on võimalik saada dokumentaalset tõestust arhiivkogu tegevuse kohta Nõukogude ajal, millest ühteist oli varem üksnes kuulnud. Kahjuks ei ole

¹ Eesti NSV TA Raamatukogu endise erihoiu osakonna juhataja Antti Oviiri mälestuste põhjal.

² Väljavõte EKP KK büroo 29. augusti 1972. aasta istungi protokollist nr. 55. 1. sept. 1972. Täiesti salajane.

³ Erihoiu osakonda oli koondatud eestikeelne kirjandus aastatest 1917–1940 ja võõrkeelse kirjanduse keelatud osa.

säilinud paberite järgi võimalik kindlaks teha, missugused dokumendid kinnitati ja töö aluseks võeti, missugused mitte, sest paljud neist on eri variantides ja allkirjastamata.

Üks kiri, millega arhiivkogu loomine otsustati, on kunagise kompartei funktsionäri H. Tominga kiri Eesti TA asepresidendile Viktor Maamäele, kus kirjutatakse: „Palun Teie nõusolekut ja korraldust selleks, et kogu TA raamatukogus olev ja sinna saabuv eesti ning balti emigrantlik kirjandus, samuti otseselt antikommunistlikud väljaanded, olenemata salastatuse astmest saaksid koondatud ühte paika, TA Teadusliku Raamatukogu arhiivfondi 25. märtsiks 1974. Nimetatud materjalid on hädavajalikud võitluseks antikommunistliku propaganda vastu suunatud võitluse organiseerimisel.”⁴

Nagu kirjas nõuti, asi ka läks. Moodustati suletud arhiivfond,⁵ kuhu ligipääs oli võimalik ainult erilubadega, ja nii kestis see 15 aastat (1974–1989).

Töö korraldamiseks koostati mitmeid dokumente. Üks neist kannab pealkirja „Eesti NSV Keele- ja Kirjanduse Instituudi juures asuv „Lääne ideoloogiliste voolude uurimise sektor””. Dokumendi põhjal selle sektori tööd suunavad TA asepresident Viktor Maamägi ning Keele ja Kirjanduse Instituudi direktor Endel Sõgel, tegelikku tööd korraldab ja kontrollib sektori juhataja. Sektori tööülesanded on – analüüs suundade, tendentside, grupeeringute, lahkkelide kohta, mis ilmnevad eesti emigrantide hulgas. Selleks koostatakse käsikirju, kus propageeritakse Nõukogude Eesti saavutusi, valgustatakse õigesti kodanliku ja Saksa okupatsiooni perioodi ründavas poliitilises aspektis, paljastatakse emigrantlikes trükistes ilmunud antikommunistlikke

võltsinguid. Selle sektori üheks tööbaasiks oligi mõeldud arhiivfond, mille töötajad olid kohustatud andma igakülget abi trükiste valikul ja kättesaamisel.⁶

TA Raamatukogu arhiivfondi tööeeskirjade põhjal sai arhiivfondi erialase (emigratsiooni probleeme hõlmava) töö suunajaks Keele ja Kirjanduse Instituudi toleaeagne direktor Endel Sõgel, tegeliku töö korraldajaks raamatukogu peabibliograaf, sektorijuhataja Andrus Roolah, kes oma tööd ka suure kaasaelamisega tegi. Allüksuse ülesandeks oli koondada ühte kohta eesti pagulaste poolt välja antud trükised – raamatud, brošüürid ja perioodika. Kirjanduse põhjal koostati annooteeritud bülletääne ja mitmeid kartoteeke, sealhulgas personaalia kartoteeki poliitiliselt aktiivsete eestlaste kohta välismaal.⁷

Raamatute arvelevõtmine ja säilitamine

Raamatute arvelevõtmiseks kehtisid ranged Glavliti⁸ antud reeglid. Andrus Roolah kirjutab 1984. aastal koostatud õiendis:

„Et vältida antikommunistliku laimuinformatsiooni levikut ja tõkestada juhuslike inimeste pääsu nõukogudevaenulikkude laimu sisaldavate materjalide juurde, selleks otsustas GLAVLIT säärased trükised, mis satuvad kuidagiviisi Eesti NSVsse, koondada ainult ühte kohta, s. o. ENSV TA Raamatukogu arhiivsektoris, mille ruumid vastavad GLAVLITI instruksioonide nõuetele ja kus kinniseid ja täiesti kinniseid trükiseid hoitakse kolme raudukse taga, mida pitseeritakse iga tööpäeva lõpul ja mille trepikodades ning fuajees on alaline ööpäevane valve.”⁹

Kõik arhiivkogusse saabunud trükised

⁴ Eesti NSV TA asepresidendile akadeemik V. Maamäele. H. Toming, EKP KK Välissuhete osakonna juhataja. Veebr. 1974.

⁵ Dokumentides on kasutatud paralleelselt nimetusi „arhiivkogu” ja „arhiivfond”.

⁶ Eesti NSV Keele ja Kirjanduse Instituudi juures asuv Lääne ideoloogiliste voolude uurimise sektor.

⁷ Nimetatud kartoteek on praeguseni säilinud Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu väliseesti kirjanduse keskus, mis asub endise arhiivkogu ruumides ja mille kogud said aluse endisest TA Raamatukogu arhiivkogust. Kartoteeki on pidevalt täiendatud ja sisaldab praeguseks üle 10 000 nime. Kartoteegi põhjal koostatakse isikuloolist andmebaasi VEPER, kus leidub andmeid ligi 3000 tuntud väliseesti isiku kohta ja on veebis kättesaadav aadressil: isik.tlulib.ee

⁸ Trükistes Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus.

⁹ Õiend. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu Erihoiu osakonna Arhiivsektor. 17. dets. 1984.

inventeeriti vastavalt Glavliti tehtud sisulisele liigitusele – kinnine trükis märgistati ühe kuusnurkse templiga ja täiesti kinnine trükis märgistati kahe kuusnurkse templiga.¹⁰ Ühes Glavliti esitises on täpselt lahti seletatud, kuidas välismaalt saabunud eestikeelset kirjandust märgistati:¹¹ „Väljaanded, mis ei sisalda vaenulikke, nõukogudevastaseid ja antikommunistlikke materjale, kodanlik-natsionalistlikku ideoloogiat, religioosset propagandat ja pornograafilisi või bulvarlik-meelelahutuslikke materjale ega ole välja antud reaktsiooniliste organisatsioonide poolt. Need väljaanded, mille üldist kasutamist ei piirata, tähistatakse „**kolmnurga**” märgiga ja lubatakse aadressaatidele kätte anda. Väljaanded, mis sisaldavad vaenulikke nõukogudevastaseid materjale, kodanlik-natsionalistlikku ideoloogiat, religioosset propagandat ja teisi vaenulikke materjale tähistatakse üldkasutatavust piirava „**kuusnurga**” märgiga ja konfiskeeritakse. Teatud arv konfiskeeritud eksemplare saadetakse operatiiveesmärkidel EKP KK-le, ENSV MN juures asuvalle KGBle, Fr. R. Kreutzwaldi nimelisele ENSV Riiklikule Raamatukogule ja ENSV TA Kirjandusmuuseumile säilitamiseks erifondis. Väljaanded, mis sisaldavad eriti nõukogudevastaseid materjale, kuritahtlikke rünnakuid NLKP ja NSVL valitsuse juhtide vastu, tähistatakse **kahe „kuusnurgaga”** ja konfiskeeritakse.”

Kirjutatakse ka, et riiklikku saladust omavaid materjale arhiivkogu fondides enam ei leidu, need anti 1982. aastal vastava akti alusel üle Teaduste Akadeemia Presiidiumi I osakonnale.¹²

Kogu arhiivkodus säilitatav materjal oli Glavliti poolt läbi vaadatud, liigitatud ja tsensorite tembeldatud. Arhiivkogu ja Glavliti vaheline koostöö oli harmooniline ja tihe.

Kord aastas kontrollis arhiivsektori tööd Moskvas kohale sõitnud Glavliti keskasutuse revident, kelle hinnang arhiivsektori tööle oli kiitev. Nii andis Moskva revident 1983. aasta kohta järgmise hinnangu: „ENSV TA Teadusliku Raamatukogu Erihoiu osakonna arhiivsektori töö on eeskujulik ja vastab kehtivate instruksioonide sätetele.”¹³

Arhiivkogu kasutamine

Kõigi trükiste kasutamist jälgiti rangelt ja selleks olid väga täpsed eeskirjad.

Trükiseid võisid kasutada „Lääne ideoloogiliste voolude uurimise töörühma” töötajad, need, kes olid saanud uurimisülesande vahetult EKP Keskkomiteelt, või uurijad, kes olid nimetatud töörühma poolt kaasa tõmmatud kindla temaatika uurimiseks.¹⁴ Kõigil kirjanduse kasutajatel pidi olema luba. „Arhiivfondi kirjanduse kasutamiseks loa saanud tuleb koheselt hoiatada, et antud materjalide kohta informatsiooni levitamine ja nende sisu avaldamine on rangelt keelatud. Kirjanduse laenutamine toimub ainult uurija töö teemale vastavalt, kusjuures katalooge ja kartoteeke uurija kasutada ei saa. Arhiivkodus leiduvaid materjale laenutatakse kohapeal lugemiseks ainult neile, kes säärast laadi arhiivinaimest vajab oma teaduslikuks tööks või meie ideoloogiliste vastaste laimu ümberlukkamiseks.”¹⁵

Erihoiuosakonnas säilitatavatest materjalidest oli lubatud avaldada trükis väljavõtteid ja kasutada viiteid juhul, kui need ei sisaldanud poliitiliselt ebaõigeid seisukohti.¹⁶

Kinniseid materjale, millel oli üks kuusnurkne tsensoritempel, laenutati avalduse põhjal, mille oli viseerinud TA raamatukogu

¹⁰ Samas.

¹¹ Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Trükistes Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus. 18. augustil 1972. Salajane. EKP KK sekretärile sm. V. Väljasele. Esitis (ilmunud Looming 1999, nr. 5, lk. 753–754).

¹² Õiend. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu Erihoiu osakonna Arhiivsektor. 17. dets. 1984.

¹³ Samas.

¹⁴ Eesti NSV TA Teadusliku Raamatukogu Erihoiuosakonna Arhiivfondi ajutine põhimäärus. Kinnitanud ENSV TA asepresident V. Maamägi. 8. dets. 1974.

¹⁵ Õiend. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu Erihoiu osakonna Arhiivsektor. 17. dets. 1984.

¹⁶ Erihoiu osakonna arhiivsektoris asuvate materjalide kasutamise kord. Kinnitatud ENSV TA Raamatukogu direktori poolt 8. juunil 1982.

direktor. Avaldus pidi olema asutuse blanketil, kus oli ära toodud põhjus, miks lugeja neid materjale vajas. Allkirjastatud pidi see olema igal juhul asutuse juhataja, mitte asetäitja poolt. Paberil pidi olema asutuse ametlik ümmargune tempel.

Täiesti kinniseid materjale, millel oli kaks kuusnurkset tsensoritemplit, laenutati eelkirjeldatud avalduse alusel, kuid see pidi olema viseeritud EKP KK välissuhete osakonna juhataja või tema asetäitja poolt. Avaldusi esitas viseerimiseks arhiivfondi juhataja.

Sellega kadalipp veel ei lõppenud. Kui avaldus oli jaatavalt viseeritud, anti lugejale arhiivsektoris tutvumiseks materjalide kasutamise kohta kehtivad eeskirjad, mis sisaldasid ka kriminaalvastutuse sätteid. Pärast seda pidi lugeja andma avaldusele allkirja kehtivate eeskirjadega tutvumise kohta.¹⁷

Kõik uurija poolt tehtud väljakirjutused säilitati arhiivfondis ja anti uurijale välja alles pärast tema töö lõpetamist ning kui arhiivsektori töötaja oli need läbi vaadanud.

Arhiivsektori töötajatel oli õigus ja kohustus kontrollida lugejate poolt tehtud märkmeid. Kui need ei vastanud avalduses märgitud teemale, siis kustutati märkmed loetamatuks või konfiskeeriti terve märkmik vastava kviitungi vastuandmisega.¹⁸ Nagu Roolah ühes aruandes märgib, esines üks juhtum, kui juhataja konfiskeeris märkmiku ja tühistas lugemisloa. Nõukogudevastast laimuinformatsiooni sisaldava märkmiku andis raamatukogu administratsioon edasi julgeoleku komiteele. Neid trükiseid, mis sisaldasid laimu ja isiklikke kallaletunge juhtivtöötajate kohta, ei laenutatud üldse.

Arhiivsektoril oli täpne ülevaade sellest, mida ja millal üks või teine lugeja kasutas, sest registreerimisraamatus on kirjas üksikult iga trükis, ka iga kasutatud ajalehenumber. Arhiivkogu kartoteeke lugejad ei näinud ja seetõttu puudus neil ka teave, millised välja-

anded kogus üldse leidsid. Konsultandiks oli sektori juhataja, kes andis lugejale ainult neid trükiseid, mis olid seotud avaldusel märgitud töö teemaga.¹⁹ Arhiivkogu kasutajate mälestuste järgi seisis arhiivkogu juhataja mõnikord lugeja kõrval, kattes ajalehes kinni soovitu kõrval asuvad artiklid, et uurijal ei oleks võimalik lehest lugeda seda, mis ei vastanud uurimisteemale.

1985. aastal muutusid kasutamiseeskirjad pisut leebemaks ja erihoiu materjale oli lubatud kasutada isikutel, kes vajasid neid ametialaseks või teaduslikuks otstarbeks.²⁰

Kust tuli arhiivkogusse kirjandus?

Õiendites on nimetatud arhiivkogu komplekteerimise allikatena keskkomitee välissuhete osakonda, Glavliti, julgeoleku komiteed, välisministeeriumi ja antikvariaate. Lisaks on säilinud ka raamatute ja ajakirjanduse tellimisnimekirju. Tegelikult olid kõik välismaised raamatusaadetised Glavliti kontrolli all. Algul tsenseeriti Eestisse saadetud raamatusaadetisi Moskvast, hiljem usaldati see töö Eesti Glavlitele. Eestisse saabunud raamatud suunati kõigepealt Tallinna Peapostkontori tsensoripunkti, kus märgistati kuusnurkadega keelatud raamatud, mis läksid edasi keskkomitee propaganda või välissuhete osakonda, kus tehti lõplik otsus, mis saata adressaatidele või mis konfiskeerida.

Arhiivkogu säilinud dokumentide hulgas on ka ENSV Ministrite Nõukogu juures asunud Sõjaliste ja Riiklike Saladuste Hoidmise Peavalitsuses Glavliti ülema käsikirja 23. oktoobrist 1958 alusel koostatud aktid, mille põhjal põletati 1958–1959 sadu Eestisse saabunud väliseesti autorite raamatuid, sh. Gailiti, Kangro, Underi, Mälgu, Helbemäe, Suitsu, Kõpu, Kivikase, Mäelo, Uibopuu, Rumori, Talve, Kolgi, Lindsaare jt. teoseid.

¹⁷ Samas.

¹⁸ Õiend. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu Erihoiu osakonna Arhiivsektor. 17. detsember 1984.

¹⁹ Samas.

²⁰ Erihoiu osakonna arhiivsektoris asuvate materjalide kasutamise kord. Kinnitatud ENSV TA Raamatukogu direktori poolt 28. märts 1985.

"Kinnitan"
ENSV TEADUSTE
Akadeemia Teadusliku
Raamatukogu direktor
(M. Dobkevits)

28. märtsil 1985

Erihoiu osakonna arhiivsektoris asuvate
materjalide kasutamise kord

(Täienduseks ENSV TA Teadusliku Raamatukogu
materjalide kasutamise korrale)

1.

Erihoiu osakonna materjale on lubatud kasutada isikutel, kes vajavad neid ametialaseks või teaduslikuks otstarbeks.

Selleks tuleb töökoha (asutuse) juhataja kirjalik taotlus, kuhu on märgitud töö teema või vajatava kirjanduse temaatika. Taotluse kehtivuse aeg on üks aasta väljaandmise kuupäevast arvates. Taotlusele võtab lugeja TA Teadusliku Raamatukogu direktori kirjaliku nõusoleku.

2.

Erihoiu osakonna arhiivsektoris säilitatava kirjanduse kasutamine toimub sektori lugemissaalis. Lugejaile laenutatakse kirjandust taotlusel märgitud temaatikale vastavalt.

3.

Erihoiu osakonna arhiivsektoris säilitatavatest materjalidest on lubatud avaldada trükis väljavõtteid ja kasutada viiteid juhul, kui need ei sisalda poliitiliselt ebaõigeid seisukohti. Sealjuures on lugejad kohustatud esitama oma märkused ja väljavõtted sektori töötajatele kontrollimiseks.

4.

Erihoiu osakonna arhiivsektoris säilitatavate materjalide kohta kõrvalistele isikutele informatsiooni andmine ja nende sisu levitamine on rangelt keelatud. Sellest nõudest üleastunud isikud kannavad vastutust ENSV-s kehtivatele seadustele vastavalt.

~~XXXXXXXXXXXX~~

Märkus: Käesoleva korraga tutvumise kohta annab lugeja allkirja.

Hilisemast ajast niisuguseid akte ei leidu.

1960-ndatel aastatel olukord arvatavasti pisut leebus. Sellest ajast leidub ka raamatuid, mis raamatukogudesse ja eraisikutele välismaalt kohale tulid ja ka lugejateni jõudsid, nagu kirjastuse Orto tõlkekirjandus, mitmed Ristikivi romaanid, nagu „Hingede öö”, „Surma ratsanikud”, „Imede saar”, „Mõrsjalinik” jmt. Kuid neil raamatutel lõigati ära tagakaas, kus esitati infot Eesti Kirjanike Kooperatiivi ilmunud ja ilmuvate raamatute kohta. Lubatud raamatuid oli siiski vähe. Nõukogude tsensuurile tundub kõige vastumeelsem olnud just Eesti Kirjanike Kooperatiivi tegevus, mis koondas enda ümber toonase kõnepruugi järgi kõige reaktsioonilisemaid emigrantlikke kirjanikke, nagu Bernard Kangro, Raimond Kolk, Arved Viirlaid, Arvo Mägi, Albert Kivikas jt.²¹ Samas on teada, et nimelt just Bernard Kangro püüdis mõnegi teose puhul EKK raamatutes kohandada teatud fakte nii, et Nõukogude tsensuur teosed läbi laseks.²² Kangro soovis väga, et raamat „Koolilinn Valga” jõuaks kaasõpilasteni, aga see oli asjata lootus.

Üksikuid väliseesti kirjanike raamatuid töid oma välisreisidelt salaja kaasa paljud kirjandushuvilised, kes neid siis ka sõprade hulgas levitasid. Nii sattus „keelatud kirjandust” ka erakogudesse. On teada mitmeid päris mahukaid erakogusid, kus väliseesti kirjandust leidis, kuid nende päritolu pole uuritud ja vaevalt et seda avalikustada soovitaksegi.

Nõukogude tsensuuri püüti ka üle kavaldada. Näiteks Arvo Mägi koostatud „Eesti rahva ajaraamatu” (1979) eksemplare jõudis Eestisse konspiratiivse väljaandena, mille kaas, tiitelleht, eessõna ja viimane lehekülj (sisukord) on teosest: E. Öpik. Talurahva mõisavastane võitlus Eestis. Tallinn, 1964.

Arhiivkogusse tulid postist konfiskeeritud raamatud. 1989. aastal leidsime mõnes üksikus raamatus kustutamata jäänud pühendusi. Need raamatud said adressaadid kätte.

Kuid paljudes raamatutes olid pühendused loetamatuks muudetud, välja lõigatud või lehed välja rebitud. Neid raamatuid polnud võimalik kellelegi tagastada, kuna tegelikud adressaadid jäid tuvastamata. Konfiskeeritud trükiste otsijaid oli mitmeid, kuid neid aidata ei olnud võimalik.

Välismaiste partneritena nimetatakse Stockholmi Ülikooli Balti uuringute keskust, Uppsala Ülikooli soome-ugri instituuti, Kirjastust EMP, Eesti Kirjanike Kooperatiivi, Eesti Arhiivi Austraalias ja mõningaid üksikisikuid, nende hulgas Stockholmi raamatukaupluse Välis-Eesti omanikku Lembit Kriisat. Tõenäoliselt ei teadnud nimetatud institutsioonid ega inimesed, et saadetised TA Raamatukogule jõuavad suletud arhiivkogusse, kus neid kasutada saavad vaid üksikud selleks eraldi loa saanud uurijad.

Kes oli sektori juhataja Andrus Roolaht?

Sündinud 1914. aastal Tartus, surnud 2004. aastal Tallinnas. Õppis Tartu Ülikooli usuteaduskonnas, mis jäi lõpetamata. Teenis Punaarmee, töötas sõja järel ajalehes Noorte Hääl, õppis Tartu Ülikoolis eesti keelt ja kirjandust, kuid ka need õpingud jäid pooleli. 1958. aastal hakkas tööle ajalehe Kodumaa juures. Alates Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee (VEKSA) loomisest, 1960. aastast oli selle aktiivne liige, alates 1971. aastast kompartei liige, aastail 1970–1973 töötas ajalehes Sirp ja Vasar, 1973 asus tööle TA Raamatukogu erihoiu osakonda, kus tegutses kuni 1988. aastani. Andrus Roolahe sulejooks oli väle, ta oli osav kirjamees.²³

Tema iseloomustuses kirjutatakse: „EKP Keskkomitee Vastupropaganda Komisjoni ülesandel on sm. A. Roolaht kirjutanud kümme-kond eesti kodanluse rahvavaenuliku poliitikat ja saksa okupantide eesti soost käsilaste kuritegusid paljastavat raamatut, mis tuginevad aastatepikkusele uurimistööl

²¹ K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu. Tallinn, 1996, lk. 287.

²² Asta Lepiku suulised mälestused.

²³ Pikemalt on A. Roolahe tegevusest kirjutanud Ivo Juurvee: Idabloki eriteenistuste võitlustest Külma sõja ajaloorindel Andrus Roolahe ja Julius Maderi näitel. – Ajalooline Ajakiri 2009, nr. 1–2, lk. 47–76.

meie vabariigi arhiivides. Sm. A. Roolae kõige ulatuslikumaks ja sisuliselt kõige kaalukamaks teoseks on viieköiteline „Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas”, mis trükiti 30 000-lises tiraažis ja saadeti eesti emigrantidele laiali üle kogu maailma. Teravaks vastulöögiks eesti emigrantide isehakanud liidrite poolt levitatavale nõukogudevastasele laimule oli sm. Roolae (varjunimi Rein Kordes) poolt kirjutatud kolmeköiteline 18 000 eksemplaris trükitud teos, mille pealkirjaks oli „Eesti emigrantide saatuseaastad”. Ka see väljaanne saadeti kapitalistlikesse riikidesse nii üksikisikutele kui asutustele.”²⁴

Kui 2002. aastal Eesti Ekspressi ajakirjanik Pekka Erelt Andrus Roolahelt küsis, kui palju KGB tema tööd kontrollis, vastas Roolah talle omase ülbusega: „Ei kontrollinudki. Tegin ju seda, mida nad tahtsid. Olin väga lähedalt tuttav KGB juhi kindral August Porgiga. Tänu talle sain käia välismaal niipalju kui tahtsin ja muidugi nende kulul. Olin väga hinnatud. Ma sain kaks korda aastas koguni ümbriku sees raha.”²⁵ Ajakirjanik küsis ka: „Kirjutasite teravaid propagandaraamatuid väliseestlastele. Kahetsete seda nüüd või mitte?” Vastus kõlas: „Kõik, mis neis on, on õige. Kõik tugineb arhiividokumentidele või isiklikule mälule. Kärpige sealt ainult tolleaegsed halvustavad ütlused välja ja järele jääb täiesti objektiivne ajalooline materjal.”

Nii see muidugi polnud, paljudi oli raamatutes Roolae väljamõeldisi, laimu ja vägivaldselt välja nopitud kompromiteerivaid seiku inimeste ja sündmuste kohta.

Arhiivsektori töö väljundid

Töö kohta arhiivkodus esitati õiendeid EKP Keskkomiteele ja ka Endel Sõglale. Mõningaid väljavõtteid neist:

- Arhiivsektoris on valminud raamatud „Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas” XI–XV köide, „Mineviku teed ja rajad” (ilmus Rein Kordese nime all, 6000 eksemplari); „Eesti emigrantide saatuseaastad I–III”²⁶, autor Andrus Roolah. Need olid osavad vastupropagandateosed ja mõeldud väliseestlastele. „Siin ei ülistatud EKPd, vaid püüti ära kasutada väliseestlaste omavahelisi vastuolusid, ka seda, et väliseestlastegi hulgas leidis Nõukogude Liidu suhtes neutraalseid pagulasi ja samas liitu teravalt kritiseerivat nn emigrantlikku ladvikut.”²⁷
- 1979. aasta jooksul valmis arhiivsektoris vastupropagandalise teose „Eesti emigrantide saatuseaastad” kolmas osa, mille 6000 eksemplari saadeti laiali eesti emigrantidele veel enne AABSi konverentsi ja Stockholmis toimuvaid ülemaailmseid eesti päevi [1980].²⁸ 1976. aastal ilmunud „Mineviku teed ja rajad” oli koostatud vastukaaluks Baltimore’i ESTO-le.
- „Aastas koostati kuus emigrantliku ajakirjanduse sisu peegeldavat annoteeritud bülletääni kolmes eksemplaris ametialaseks kasutamiseks, millest kaks anti üle EKP Keskkomitee välissuhete osakonnale. 1984. aastaks oli neid bülletääne ilmunud 72 numbrit, kokku 1026 lk.”²⁹
- Sektoris oli mitmeid töökartoteeke: kaks alfabeetilist raamatute kartoteeki kinniste ja täiesti kinniste trükiste jaoks, samuti perioodika kohta.³⁰ Personaalia kartoteek sisaldas sel ajal üle 2000 nime, keda Nõukogude Eestile eriti ohtlikeks pidada ja kes kodumaad külastades erilist jälgimist vajanuksid.
- 1981. aastal valmis vastupropagandaline brošüür „See, millest avalikult ei räägita” (ilmus Rein Kordese nime all, tiraaž 6000 eks.). Roolae sõnul paljastab nimetatud teos Rootsisis elavate eesti emigrantide reakt-

²⁴ Andrus Roolae toimik. Sm. Andrus Aleksandri pg. Roolahiti karakteristika.

²⁵ Kahe võimu hääletoru Andrus Roolah / interv. Pekka Erelt. – Eesti Ekspress 2002, 2. mai, lk. A12–A13.

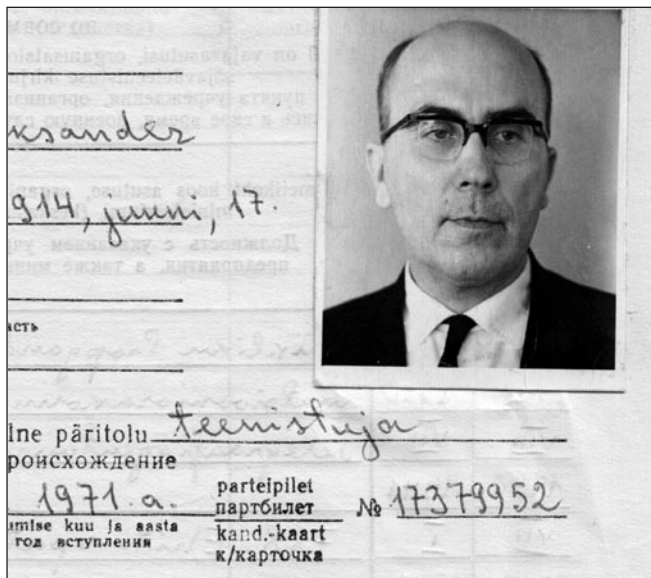
²⁶ Õiend EKP Keskkomiteele 25. aprillil 1980.

²⁷ Täpsemalt võib lugeda Andrus Roolae kirjutatud raamatute kohta Ivo Juurvee eelnimetatud artiklist, lk. 63–66.

²⁸ Õiend. EKP Keskkomiteele 25. aprillil 1980.

²⁹ Õiend. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu Erihoiu osakonna Arhiivsektor. 17. dets. 1984.

³⁰ Samas.



Andrus Roolahe
kaadriarvestuse isiklik
leht (fragment). Repro

sioonilist ja antikommunistlikku õõnestustegevust.³¹ See oli tegelikult August Otsa Stockholmis ilmunud raamatu „Miks kaotasime iseseisvuse” annotatsioon.

- VEKSA-le on saadetud andmeid väliseesti organisatsioonide kohta koos aadressidega.
- Sektoris on raadiojaama „Voice of America” eestikeelsete saadete stenogrammid 1963–1981.
- Õiendites jagatakse teavet eestlaste üritustest välismaal (A. H. Tammsaare juubeli tähistamine, eestlaste laulupeod, suvepäevad, kultuuripäevad, metsaülikoolid, kes esines, mida räägiti jm.), kuid tehakse ülevaateid ka Eestis toimunu kajastamisest väliseesti ajakirjanduses, nt. „1975. aasta suviste juubelipidustuste kajastumisest eesti emigrantlikus perioodikas”.
- Üks õiend kandis pealkirja „Nõukogude Eesti vastu suunatud ideoloogilisest diversioonist”. Selles öeldakse: „Klassivõitlus rahvusvahelisel areenil muutub iga aastaga teravamaks. Ideoloogilist diversiooni teostatakse kõikvõimalike kanalite kaudu: raadio, TV, perioodika, kirjandus, kultuuriline ja teaduslik koostöö, sport, turism jne. Ideoloogilisi rünnakuid teostatakse

ka Nõukogude Eesti, kuid ka teiste balti riikide vastu, mida teostavad Eesti, Läti ja Leedu emigrantlikud liidrid. Ideoloogilise võitluse juhtivaks riigiks on USA, kuid ka teiste riikide antikommunistlikud organisatsioonid, mis on loodud eesti emigrantide poolt Kanadas, Rootsis, Saksa FVs, Inglismaal ja Austraalias ja nende tegevusele on iseloomulik aktiivsus nõukogudevastases õõnestustegevuses. Eesti emigrantlikud keskused saavad suuri summasid enam kui kahtlastest allikatest. Selle rahaga on trükitud sajad nõukogudevastased publikatsioonid, peamiselt inglise keeles, mida on esitatud asukohamaade juhtivatele riigitegelastele ja kohalikule ajakirjandusele. Lääne imperialistide ideoloogilises diversioonis kasutatavat taktikat iseloomustab tendentslik informatsioon, levivad isegi poliitilised anekdoodid, mis laimavad nõukogude korda jne.”

- Saadeti vastuseid ka julgeoleku komitee uurimisosakonna päringule, kas välismaal ilmuvates eesti ajalehtedes leidub andmeid teatud isikute kohta, kelle vastu komitee huvi tundis. Komitee sai soovitud andmed, loetletakse ajalehtede nimed ja nr-d, kus vastav info leidub.

³¹ Õiend. 24. november 1981.

Isikuandmete
kaart kartoteegist.
Arhiivkogu. Repro

ELIASER, Elga 21. det. 1920 — 7. aug. 2003
Tallinn Stockholm

Advokaat Eliaseri tütar, Rutt Eliaseri õde. Oli palju aastaid USA agentuuri "Associated Press'i" tõlk. Iseloomult kinnine ja kontaktidest keelduv. Tõlkis signatuur SIRJE SINILINNU (Adelaida Lemberg?) raamatu "Estonian in the ~~prison~~ prison of Nations" inglise keelde.

*Eliaseri per. t.
Rahvusliku kontakt, 2003/4,
lk. 35–37, – F* +EPL, 2003, 28. aug., nr. 34, lk. 11
sünnik.

Bibl.: VES, 1985, nr. 24, lk. 3
— VE, 1986, nr. 7, lk. 777

Kokkuvõtteks

Nõukogude riigi salastamis- ja keelamispoliitika tulemusel muudeti rahvale üks osa eesti kultuurist ligemale pooleks sajandiks kättesaamatuks. TA Raamatukogu arhiivkogu sektor oli KGB ja EKP välissuhete osakonna käepikendus, kelle ülesannete hulka ei kuulunud mitte ainult välismaal välja antud „nõukogudevastase” kirjanduse hoidmine kümne luku taga, vaid ka ulatuslik vastupropagandistlik tegevus.

Arhiivkogus koostatud õiendid ja bülläänid, samuti kartoteegid, eriti tuntud väliseesti isikute kohta, olid teabeallikateks eestlaste tegevuse kohta välismaal.

Andrus Roolahe kirjutatud raamatud olid mõeldud pagulaseestlastele „silmade avamiseks”. Vaevalt küll need üllitised väliseestlasi mõjutada ja uskuma panna suutsid, hoopiski mitte teadlikke ja haritumaid. Kaljo-Olev Veskimägi nimetab Andrus Roolahte „Nõukogude Eesti vastupropagandistiks nr 1”³². Seda väidet tõestavad tema demagoogilised, äärmiselt võikalt mõjuvad, laimu ja valet sisaldavad trükised.

Kui arhiivkogu tegevusest mingit positiivset jälge otsida, siis moodustus selle aja

kohta üsna täielik kogu väliseesti raamatutest ja eriti ajalehtedest, mille praegune väliseesti kirjanduse keskus päranduseks sai. Mingil määral oli see kindlasti tolleaegse raamatukogu juhtkonna teene, kes sel moel kirjandust hävitamise eest päästa suutis. Täna on see kogu mitmekordselt suurenenud ja muutunud nii Eestis kui kogu maailmas kõige täielikumaks väliseesti trükiste koguks, teenides rahvuskultuuri säilitamise huve.

Anne Valmas

(1941)

Lõpetanud Tartu ülikooli 1965, PhD kultuuri-ajaloo alal 2003, väitekirja teemal „Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000”. Töötanud Tallinna Tehnikaülikooli Raamatukogus bibliograafi ja osakonnajuhatajana 1966–1979, Eesti Rahvusraamatukogus osakonnajuhataja ja asedirektorina 1979–1989, Eesti TA Raamatukogu (praegune Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu) osakonnajuhataja ja direktorina 1989–2003. Alates 2004 TLÜ AR väliseesti kirjanduse keskuse juhataja ja teadur.

³² K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu. Tallinn, 1996, lk. 290.